

Зелянко, В.У. Фанетыка-арфаэпічны напрамак у навучанні арфаграфіі беларускай мовы ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі / В.У. Зелянко // Педагогическая наука и образование. – 2014. – № 2 (7). – С. 39 – 45.

ФАНЕТЫКА-АРФАЭПІЧНЫ НАПРАМАК У НАВУЧАННІ АРФАГРАФІІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЎСТАНОВАХ АГУЛЬнай СЯРЭДняй АДУКАЦЫі

Ключавыя словы: *навучанне арфаграфіі, фанетычны прынцып беларускай арфаграфіі, фанетыка-арфаэпічны напрамак у навучанні арфаграфіі, прынцып фанетыка-арфаграфічных міжмоўных супастаўленняў.*

У артыкуле раскрываецца сутнасць фанетычнага прынцыпу беларускай арфаграфіі, вызначаецца адрозненне напісанняў, заснаваных на фанетычным прынцыпе, ад апорных напісанняў. Выяўляецца спецыфіка рэалізацыі фанетыка-арфаэпічнага напрамку ў навучанні беларускай арфаграфіі ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі. Аналізуюцца прыватнаметадычныя прынцыпы, на якіх грунтуецца фанетыка-арфаэпічны напрамак у навучанні арфаграфіі. Дзецца тэарэтычнае абгрунтаванне прынцыпу фанетыка-арфаграфічных міжмоўных супастаўленняў, сфармуляванаму аўтарам артыкула.

Phonetic and orthoepic trend in teaching the Belarusian spelling in establishments of general secondary education

Keywords: teaching spelling, phonetic principle of Belarusian orthography, phonetic and orthoepic trend in teaching spelling, phonetic spelling principle of interlingual juxtapositions.

The article reveals the entity of the phonetic principle of Belarusian orthography, determines the differences in spelling based on the phonetic principle and reference spelling. Specifics of implementation of phonetic and orthoepic trend in teaching Belarusian orthography in establishments of general secondary education are revealed. They analyze private methods' principles that are the base of phonetic and orthoepic trend in teaching spelling. The article presents theoretical foundation of the phonetic spelling principle of interlingual juxtapositions formulated by the author.

Сярод усіх раздзелаў мовазнаўства найбольш цесную сувязь арфаграфія выяўляе з фанетыкай, якая вывучае гукавыя сродкі мовы (гук, склад, націск), і арфаэпіяй, якая ўстанаўлівае нормы літаратурнага вымаўлення. Гэта сувязь адлюстравана ў вядучым прынцыпе беларускага правапісу – фанетычным, у адпаведнасці з якім напісанне слова адпавядае яго літаратурнаму вымаўленню.

У напісаннях, заснаваных на фанетычным прынцыпе, перадаюцца пазіцыйныя чаргаванні галосных і зычных гукаў: *бор* – *баравы* ([o] – [a]), *вечар* – *вячэраць* ([э] – [a]), *вуда* – *вудзіць* ([д] – [дз']), *газета* – у *газеце* ([т] – [ц']) і да т.п. Інакш кажучы, існуе дакладная адпаведнасць паміж вымаўленнем гукаў і напісаннем літар у словах.

Трэба адрозніваць фанетычныя напісанні ад *апорных напісанняў*, «якія не патрабуюць прымянення арфаграфічных правілаў, г.зн. адпавядаюць правілам графікі, апіраюцца на слых» [1, с. 188]. Да апорных напісанняў Л.І. Сямешка адносіць:

- абазначэнне націскных галосных: *вуліца, жораў, крама*;
- абазначэнне зычных перад галоснымі і санорнымі: *завіруха, хвіліна, кропля*;
- абазначэнне гука [j] перад галоснымі (літарамі *е, ё, ю, я*); на канцы слоў і перад зычнымі (літарай *й*): *юнак, каравай, свойскі*;
- абазначэнне мяккасці зычных мяккім знакам:

- на канцы слоў пасля зычных *з, с, дз, ц, л, н*: *карась, калыхаць, ліпень*;
- перад цвёрдымі зычнымі: *дзьмуць, просьба, бацька*;
- абазначэнне мяккага [л'] перад любымі зычнымі: *кальцый, вельмі, толькі* [1, с. 188].

Для авалодання напісаннямі, што адпавядаюць правілам графікі, вучням дастаткова асэнсаваць суадносіны паміж гукамі (фанемамі) і іх графічнымі адпаведнікамі – літарамі. Аднак «засваенне падобнай “алфавітнай графікі” не адносіцца да арфаграфічных праблем. Арфаграфія ва ўласным сэнсе пачынаецца... тады, калі непасрэднымі гукавымі раздражняльнікамі з’яўляюцца гукі, якія знаходзяцца ў слабай пазіцыі» [2, с. 117].

У гэтай сувязі мэтазгодна размяжоўваць дзве групы гука-літарных напісанняў:

- *неарфаграфічныя напісанні*, якія вызначаюцца вымаўленнем і абапіраюцца толькі на веданне алфавіта і правіл графікі (гэта і ёсць апорныя напісанні);
- *арфаграфічныя напісанні*, якія не вызначаюцца вымаўленнем і, у сваю чаргу, падзяляюцца на:
 - напісанні, якія адпавядаюць вымаўленню;
 - напісанні, якія не адпавядаюць вымаўленню [3, с. 21–22].

Падзел гука-літарных напісанняў на неарфаграфічныя і арфаграфічныя адпавядае тэзісу аб тым, што «перадача на пісьме гукаў моцных пазіцый – сфера графікі, перадача гукаў слабых пазіцый – сфера арфаграфіі» [1, с. 180].

Такім чынам, фанетычныя напісанні можна ахарактарызаваць як арфаграфічныя напісанні, што адпавядаюць вымаўленню.

У беларускай мове на фанетычным прынцыпе грунтуюцца наступныя правілы:

- правапіс на месцы гукаў [о], [э] пасля цвёрдых зычных у ненаціскных складах літары *а* (*моладзь – малады, чэрствы – счарсцвець*);

- правапіс на месцы гукаў [э], [о] пасля мяккіх зычных у першым пераднаціскным складзе літары *я*: *зерне* – *зярняты*, *цёплы* – *цяпліца*;
- правапіс *э*, *е* на канцы нязменных запазычаных слоў (*рэзюмэ*, *плісэ*, *філе*) і *ў* сярэдзіне іншамоўных слоў пасля губных зычных і *з*, *с*, *н* (*канэла*, *экзэмпляр*, *нервы*);
- правапіс галосных у складаных і складанаскарочаных словах (*чарнаморскі*, *лёгкаатлет*, *газпрам*);
- правапіс спалучэнняў галосных у іншамоўных словах (*дыялог*, *канвеер*, *гігіена*);
- правапіс *і*, *ы*, *й* пасля прыставак (*выйгрыш*, *заінець*, *дэзынфармацыя*);
- правапіс прыстаўных галосных і зычных (*імгненне*, *восень*, *гэты*);
- правапіс *у* (складовага) і *ў* (нескладовага) (*на ўзлеску*, *паўночна-ўсходні*, *баул*);
- правапіс *д* – *дз*, *т* – *ц* (*гвардыя* – *гвардзеец*, *білет* – *білецёр*);
- правапіс падоўжаных зычных (*падарожжа*, *узвышша*, *ламачча*);
- правапіс спалучэнняў зычных *сл*, *сн*, *зн*, *рн*, *рц*, *нц* (*кантрасны*, *празны*, *сэрца*);
- правапіс прыставак на *з*- і *с*- (*развязаць*, *усклікнуць*, *беспрацэнтны*);
- напісанне літары *ц* на месцы спалучэнняў зычных утваральнай асновы [ц], [т], [ч], [к] і суфіксальнага [с] (*кравецкі*, *агенцтва*, *баранавіцкі*);
- напісанне літары *с* на месцы спалучэнняў зычных утваральнай асновы [ж], [ш], [г], [х] і суфіксальнага [с] (*таварыства*, *мноства*, *птаства*);
- напісанне літары *с* на месцы спалучэння каранёвага [с] і суфіксальнага [с] (*рускі*, *вільнюскі*, *палескі*) і інш.

Аснову правапісу пры фанетычным прынцыпе, як слухна заўважае У.І. Куліковіч, складае гукавы аналіз маўлення: «таму, хто піша, неабходна ведаць аб'ектыўныя і суб'ектыўныя правілы вымаўлення гукаў (арфаэпію) або ўменне пачуць і выдзеліць гукі, а затым зафіксаваць іх адпаведнымі літарамі» [4, с. 19].

Паколькі ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі Беларусі паралельна вывучаюцца беларускай мова, у якой вядучым прынцыпам правапісу з’яўляецца фанетычны, і руская мова, у арфаграфіі якой дамінуе марфалагічны прынцып, на фоне супастаўлення беларускай і рускай арфаграфічных сістэм традыцыйна лічыцца, што фанетычныя напісанні «лёгка для засваення» [5, с. 174], а фанетычны прынцып арфаграфіі – «мара кожнага школьніка» [6]. Аднак Л.Ц. Выгонная звяртае ўвагу на неабгрунтаванасць падобнага ўяўлення, таму што «назіранне і саманазіранне за вусным маўленнем аказваецца вельмі нялёгкай справай» [7, с. 33]. Аналагічнай думкі прытрымліваюцца і аўтары дапаможніка «Белорусский язык для говорящих по-русски» А.А. Крывіцкі, А.Я. Міхневіч, А.І. Падлужны: «Фанетычны прынцып цяжка рэалізуецца на практыцы з прычыны значнага разнабою ў літаратурным вымаўленні, а ў беларускай мове і даволі моцнага ўплыву на яе дыялектнага вымаўлення» [8, с. 72].

З улікам вынікаў даследаванняў па ўспрыманні вуснага маўлення, якія паказваюць, што «розныя людзі не толькі не зусім аднолькава вымаўляюць, але і чуюць адно і тое ж па-рознаму» [9, с. 6], А.І. Падлужны лічыць правільным гаварыць не пра фанетычны, а пра фаналагічны прынцып арфаграфіі, паколькі «фаналогія як вучэнне аб функцыянаванні гукаў з’яўляецца адначасова і тэорыяй рацыянальнага пісьма» [9, с. 6].

Адсюль вынікае, што кіравацца правілам «як чуецца, так і пішацца», якое перадае сутнасць фанетычнага прынцыпу беларускай арфаграфіі, можна толькі пры ўмове захавання норм літаратурнага вымаўлення. Адхіленні ад гэтых норм могуць прывесці да арфаграфічных памылак, абумоўленых:

- уплывам фанетычных рыс роднай гаворкі (напрыклад, носьбіты паўднёва-заходняга дыялекту на месцы падоўжаных зычных могуць вымаўляць спалучэнне «мяккі ці зацвярдзелы зычны + [j]» ([в’ас’эл’jэ]) або непадоўжаны гук ([збожа]), што можа стаць

прычынай арфаграфічных памылак: *вяселье, збожжа* замест *вяселле, збожжжа*);

- уплывам фанетычных асаблівасцей рускай мовы (напрыклад, памылковае вымаўленне [л], [в], [ф] на месцы [ў] можа прывесці да напісанняў тыпу *малчаць, наставнік, Кавказ* замест *маўчаць, настаўнік, Каўказ*);
- ненарматыўнай пастаноўкай націску ў словах (*камбайнёр, вы'сака, на камяні* замест *камба́йнер, высо́ка, на ка́мені*).

У сваю чаргу пад уплывам так званых нефанетычных напісанняў нярэдка ўзнікаюць арфаэпічныя памылкі ў маўленні вучняў, напрыклад: [н'э прос'іц'] (*не просіць*) замест [н'а прос'іц'], [па кладачцы] (*па кладачцы*) замест [па кладаццы], [см'ајэшс'а] (*смяешся*) замест [с'м'ајэс'с'а] і да т.п.

Такім чынам, фанетычны прынцып арфаграфіі збліжае пісьмовае маўленне з вусным, дазваляе перадаць на пісьме асаблівасці фанетычнага ладу беларускай літаратурнай мовы (табліца 1) і, як вынік, «робіць арфаграфію больш гнуткай, дынамічнай у параўнанні з тымі мовамі, правапіс якіх базуецца больш на марфалагічным прынцыпе» [10, с. 11].

Табліца 1 – Адлюстраванне ў правілах арфаграфіі асаблівасцей фанетычнага ладу беларускай мовы

Асаблівасці фанетычнага ладу беларускай мовы	Назвы параграфаў «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008) [11]
аканне	«Перадача акання на пісьме» (§ 4)
яканне	«Перадача якання на пісьме» (§ 6)
наяўнасць прыстаўных галосных	«Прыстаўныя галосныя <i>i, a</i> » (§ 8)
дзеканне	«Зычныя <i>д, т</i> і <i>дз, ц</i> » (§ 12)
цеканне	
наяўнасць прыстаўных зычных	«Прыстаўныя і ўстаўныя зычныя» (§ 14)
наяўнасць гука [ў]	«Нескладовае <i>ў</i> і <i>у</i> складовае» (§ 15)
падаўжэнне зычных гукаў	«Паддоўжаныя і падвоеныя зычныя» (§ 17)

Дарэчы, менавіта змены фанетычнага характару, якія адбыліся ў беларускай мове ў канцы XX – пачатку XXI ст., разам з іншымі чыннікамі (марфалагічныя змены, абнаўленне лексічнага складу мовы і інш.) «выклікалі неабходнасць удакладняць правапіс, прыводзіць яго ў адпаведнасць з сучаснай моўнай практыкай. Беларускі правапіс, які ў значнай ступені пабудаваны на фанетычным прынцыпе, асабліва адчувальны да гэтых змен у мове, і таму ён таксама павінен удасканалвацца» [10, с. 7].

Так, у новай рэдакцыі «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008) дзеянне правіла перадачы акання на пісьме распаўсюдзілася на напісанне некаторых груп запазычаных слоў (*трыа, партфоліа, Антарыа; прынтар, кандытар, шніцаль*); правіла перадачы якання на пісьме – на напісанне лічэбнікаў (*дзясяты, сямнаццаць, пяцьдзясят*); дзеянне правіла правапісу ў (нескладовага) пашырылася на напісанне многіх слоў іншамоўнага паходжання (*ва ўніверсітэце, саўна, раўнд*) і г.д.

У сваю чаргу, змены ў правапісе, або «арфаграфічныя інавацыі, накіраваныя на ўзнаўленне заканамерных суадносін паміж вымаўленнем і правапісам» [12, с. 35], паводле У.І. Куліковіча, аказалі ўплыў, па-першае, на гукавую арганізацыю маўлення (*бартар, адажыа*), па-другое, на станаўленне новых арфаэпічных норм (*шэсцьдзясят, прафкам*), па-трэцяе, на сістэматызацыю дзеяння такога фанетычнага закона беларускай літаратурнай мовы, як аканне (*стагадовы, стагалосы*) [12, с. 36].

У навучанні арфаграфіі ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі фанетыка-арфаэпічны напрамак грунтуецца на шэрагу прынцыпаў, сфармуляваных як айчыннымі, так і расійскімі лінгвадыдактамі.

Напрыклад, у методыцы навучання рускай мове з такой заканамернасці працэсу засваення пісьмовага маўлення, як апераджальнае авалоданне вусным маўленнем у параўнанні з пісьмовым, Л.П. Федарэнка выводзіць *прынцып апераджальнага развіцця вуснага маўлення перад пісьмовым, супастаўлення пісьмовага маўлення з вусным у працэсе засваення пісьма* [13, с. 37–38].

Кіруючыся гэтым прынцыпам, настаўнік павінен дамагацца таго, каб школьнікі, па-першае, навучыліся каардынаваць рухі органаў маўлення і слыху з мышцамі рукі, якая піша, і вачэй, якія чытаюць, па-другое, усвядомілі падабенства і адрозненне паміж гукамі і літарамі, па-трэцяе, маглі хутка пераходзіць ад вуснай формы маўлення да пісьмовай і наадварот. Відавочна, што першая і другая задачы павінны быць вырашаны на I ступені агульнай сярэдняй адукацыі, а трэцяя задача, арыентаваная на фарміраванне ў вучняў умення выказваць уласныя думкі ў пісьмовай форме, вырашаецца на працягу ўсяго перыяду навучання ў школе.

Варта падкрэсліць, што прынцып апераджальнага развіцця вуснага маўлення перад пісьмовым сфармуляваны Л.П. Федарэнка ў адносінах да навучання роднай (рускай) мове. М.Г. Яленскі звяртае ўвагу на тое, што «авалоданне беларускай мовай як другой ідзе некалькі іншым шляхам: вусная мова спачатку засвойваецца натуральным чынам (па схеме роднай), а затым карэктуюцца на аснове пісьмовай. Графічны вобраз слова пачынае пераважаць у свядомасці дзіцяці і істотна ўплываць на фарміраванне вымаўленчых здольнасцей» [14, с. 43]. Гэта заканамернасць, якую вучоны называе *ўзаемаўплывам пісьмовай і вуснай мовы пры фарміраванні маўленчых здольнасцей*, праяўляецца ў тым, што вусная мова, засвоеная не ў натуральным маўленчым асяроддзі, а ў працэсе спецыяльнага навучання, уяўляе сабой адбітак пісьмовай мовы. Зыходзячы з названай заканамернасці вучоны робіць выснову аб тым, што «засваенне вуснай мовы на аснове пісьмовай можа садзейнічаць больш хуткаму і якасному авалоданню літаратурнымі нормаў (не даводзіцца мець справу з нейтралізацыяй дыялектызмаў і ў гэтым сэнсе з “арфаэпічным акультураваннем” маўлення), а таксама спрыяць выпрацоўцы арфаграфічных здольнасцей на аснове ўсведамлення школьнікамі законаў беларускага пісьма» [14, с. 43].

Расійскі лінгвадыдакт Р.Н. Прыступа адным з найважнейшых прынцыпаў навучання рускаму правапісу лічыць *прынцып апоры на гук-літарны склад*

слова. Асноўнымі шляхамі рэалізацыі гэтага прынцыпу, на думку вучонага, з'яўляюцца:

- 1) высвятленне асаблівасцей гукаў у пэўным слове, іх акустычная характарыстыка;
- 2) высвятленне заканамернасцей змянення гукаў у пэўных фанетычных умовах;
- 3) устанаўленне падабенства і адрознення паміж гукамі і літарамі;
- 4) вывядзенне арфаграфічнага правіла [15, с. 140].

У методыцы навучання арфаграфіі беларускай мовы засваенне вучнямі гука-літарных напісанняў адбываецца аналагічным чынам. Напрыклад, каб засвоіць правапіс літар *у* і *ў*, трэба на аснове гука-літарнага аналізу пар слоў тыпу *увага* – *няўвага*, *слава* – *слаўны*, *ведала* – *ведаў*, па-першае, даць параўнальную характарыстыку гукам [у] і [ў]; па-другое, зрабіць выснову аб тым, што гукі [у], [в], [л] пасля галосных замяняюцца гукам [ў]; па-трэцяе, устанавіць заканамернасць замены літар *у*, *в*, *л* літарай *ў*; па-чацвёртае, сфармуляваць правіла аб правапісе *ў* (нескладовага).

У адпаведнасці з фанетычным прынцыпам рускага правапісу ў методыцы навучання арфаграфіі рускай мовы склаўся *прынцып супастаўлення гукі і яго фанетычнага акружэння* [16, с. 162], рэалізацыя якога звязана з сістэматычным частковым фанетычным разборам слова. У навучанні беларускай мове дзеянне гэтага прынцыпу распаўсюджваецца на ўсе правапісныя тэмы раздзела «Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія» (5 клас). Напрыклад, пры вивучэнні тэмы «Падоўжаныя зычныя, іх вымаўленне і правапіс» вучні павінны ўсвядоміць, што зычныя гукі могуць вымаўляцца падоўжана ў становішчы паміж галоснымі, гэта перадаецца падвоеным напісаннем адпаведных літар (*калоссе*, *ноччу*, *стагоддзе*). Для асэнсавання правіла школьнікам неабходна выявіць фанетычнае акружэнне зычных гукаў (галосны – падоўжаны зычны – галосны), што прадугледжвае частковы фанетычны разбор слоў з падоўжанымі зычнымі гукамі.

Фармулюючы прынцыпы навучання арфаграфіі рускай мовы на падставе прынцыпаў рускага правапісу, Я.С. Антонава выдзяляе ў методыцы навучання рускай арфаграфіі *фанетычныя прынцыпы*, які «дыктуе выпрацоўваць навык пісьма з улікам гукавага складу слова» [17, с. 374]. Навучанне беларускай арфаграфіі таксама немагчыма без апоры на веды і ўменні вучняў па фанетыцы, што адлюстравана ў фармулёўках арфаграфічных правіл, напрыклад: «Мяккі знак не пішацца ў сярэдзіне і на канцы слоў пасля літар, якія абазначаюць зацвярдзелыя зычныя гукі [ж], [дж], [ч], [ш], [р], [ц], цвёрдыя [д], [т], [б], [в], [м], [п], [ф]» [18, с. 19]. Для паспяховага засваення гэтага правіла вучні павінны ведаць зацвярдзелыя зычныя гукі, правільна вымаўляць і ўспрымаць на слых словы з цвёрдымі і зацвярдзелымі канцавымі зычнымі тыпу *жолуд* (рус. *жёлудь*), *восем* (рус. *восемь*), *печ* (рус. *печь*) і да т.п.

Акрамя *прынцыпу вывучэння арфаграфіі ў цеснай сувязі з вывучэннем фанетыкі, марфемікі, марфалогіі і сінтаксісу*, расійскі вучоны В.А. Багранцава вылучае *прынцып супастаўлення розных з'яў (гук і літара, фанема ў моцнай і слабай пазіцыі)* [19, с. 476]. Фармулёўкі арфаграфічных правіл у вучэбных дапаможніках як па рускай, так і па беларускай мове прадугледжваюць разуменне вучнямі суадносін паміж гукамі і літарамі, напрыклад: «У пачатку запазычаных слоў гук [э] не пераходзіць у [а]. У такіх словах у адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем пішацца літара э: *экзамен, эсэ, элемент*» [20, с. 145] (супастаўляюцца фанетычнае паняцце гук [э] і графічнае – літара э). Паняцце пра моцную і слабую пазіцыі гукаў у вучэбных дапаможніках па беларускай мове для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі не ўводзіцца, тлумачыцца толькі, у якіх выпадках зычныя вымаўляюцца выразна: «Звонкія і глухія зычныя гукі вымаўляюцца выразна і на пісьме абазначаюцца “сваімі” літарамі: 1) перад усімі галоснымі гукамі: [дарога], [н’эба], [сады]; 2) перад санорнымі зычнымі: [слова], [с’л’іва], [размова], [крок], [аб’ява]» [18, с. 5].

У айчыннай лінгваметодыцы да прыватнаметадычных прынцыпаў навучання арфаграфіі адносіцца *прынцып сувязі арфаграфіі з фанетыкай і*

арфаэпіяй, які «вынікае з самой прыроды беларускай арфаграфіі» [21, с. 89]. У лінгвадыдактычным аспекце сувязь арфаграфіі з фанетыкай праяўляецца ў тым, што для асэнсавання лінгвістычнай асновы арфаграфічных правіл вучні павінны засвоіць наступныя звесткі па фанетыцы:

- гукі галосныя і зычныя;
- галосныя націскныя і ненаціскныя;
- зычныя глухія, звонкія і санорныя; мяккія, цвёрдыя і зацвярдзелыя; шыпячыя і свісцячыя;
- падоўжаныя зычныя;
- прыстаўныя зычныя і галосныя;
- чаргаванні зычных і галосных гукаў;
- склад;
- націск [22, с. 14–16].

Сувязь арфаграфіі з арфаэпіяй абумоўлена тым, што авалоданне правільным пісьмовым маўленнем немагчыма без апоры на вуснае маўленне і маўленчы слых, паколькі большасць гука-літарных напісанняў у беларускай мове адпавядае вымаўленню. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што «адпаведнасць вымаўлення напісання, як і яго неадпаведнасць, яшчэ не здымае арфаграфічнай праблемы (гэта гукі слабай пазіцыі, а яны заўсёды адпавядаюць арфаграме)» [23, с. 52].

Напрыклад, у беларускай мове правілы напісання галосных *е, ё, я* «заснаваны на веданні акцэнтна-рытмічнай структуры слова» [7, с. 31]. Для таго, каб прыняць рашэнне аб напісанні літары *е* або *я* ў слове, вучань павінен даведацца, у якім складзе адносна націску знаходзіцца адпаведны галосны гук, а для гэтага трэба вызначыць націскны склад. Такім чынам, напісанне слова правяраецца яго вымаўленнем.

Як падкрэслівае В.А. Ляшчынская, прынцып сувязі арфаграфіі з фанетыкай і арфаэпіяй асаблівую ролю набывае пры навучанні беларускай мове ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі з рускай мовай навучання, «дзе ад

засваення арфаэпічных норм, выяўлення асаблівасцей фанетычнай сістэмы беларускай мовы ў параўнанні з рускай залежыць у пэўнай ступені авалоданне арфаграфічнымі нормамаі беларускай мовы» [21, с. 90]. У адпаведнасці з гэтым тэзісам намі сфармуляваны *прынцып фанетыка-арфаграфічных міжмоўных супастаўленняў* пры навучанні беларускай арфаграфіі.

Міжмоўныя супастаўленні могуць ажыццяўляцца шляхам аналогіі або супрацьпастаўлення. У першым выпадку ствараюцца ўмовы для станоўчага пераносу ведаў і ўменняў, набытых школьнікамі пры вывучэнні адной мовы, на працэс авалодання другой мовай (транспазіцыйныя супастаўленні). У другім выпадку папярэджваецца магчымае змешванне вучнямі фактаў беларускай і рускай моў (антыінтэрферэнцыйныя супастаўленні).

Транспазіцыйныя супастаўленні (ад лац. *transpositio* ‘перастаноўка’) звязаны са станоўчым пераносам засвоеных школьнікамі ведаў і ўменняў пры вывучэнні фанетыка-арфаграфічнага матэрыялу, ідэнтычнага ў беларускай і рускай мовах. Напрыклад, наяўнасць у беларускай і рускай мовах аналагічных парных па звонкасці / глухасці зычных гукаў ([б] – [п], [б'] – [п'], [д] – [т], [ж] – [ш], [з] – [с], [з'] – [с']) з'яўляецца перадумовай для міжмоўнай транспазіцыі ведаў, уменняў і навыкаў вучняў, звязаных з правапісам слоў, у якіх адбываецца аглушэнне і азванчэнне зычных. Адсюль пры вывучэнні названага правіла неабходна ўзнавіць і актуалізаваць ужо засвоеныя школьнікамі на ўроках адной з моў: а) фанетычныя звесткі (звонкія і глухія зычныя гукі, азванчэнне і аглушэнне зычных); б) арфаграфічнае правіла (для праверкі правільнасці напісання слова са звонкім ці глухім зычным трэба падабраць праверачнае слова); в) алгарытм арфаграфічнага дзеяння (спосаб падбору праверачнага слова: трэба змяніць слова або падабраць аднакаранёвае слова, каб пасля зычнага быў галосны або санорны).

Антыінтэрферэнцыйныя супастаўленні накіраваны на папярэджанне міжмоўнай інтэрферэнцыі (ад лац. *inter* ‘паміж’ + *ferens* ‘які нясе, пераносіць’) – «узаемадзеяння моўных сістэм, уздзеяння сістэмы роднай мовы на мову, якая

вывучаецца, у працэсе авалодання ёй» [24, с. 97]. Арфаграфічная інтэрферэнцыя праяўляецца ў адмоўным ўплыве на правапіс слоў на адной мове адпаведных слоў другой мовы, дзе яны пішуцца па-іншаму. Так, пад уплывам арфаграфіі рускай мовы вучні дапускаюць памылкі ў напісаннях па-беларуску тыпу *безветраны* замест *бязветраны*, *каллекцыя* замест *калекцыя*, *поздна* замест *позна*, *п'еса* замест *п'еса* і да т.п.

Аб'ектам антыінтэрферэнцыйных супастаўленняў могуць быць выпадкі:

- супадзення ў вымаўленні і несупадзення ў напісанні беларускіх і рускіх слоў-адпаведнікаў: бел. *акно* – рус. *окно*; бел. *мыш* – рус. *мышь*; бел. *пад'езд* – рус. *подъезд*;
- несупадзення ў вымаўленні і супадзення ў напісанні слоў беларускай і рускай моў: бел. *стог* [стох] – рус. *стог* [сток]; бел. *чайка* [чайка] – рус. *чайка* [ч'айка]; бел. *наспёх* – рус. *наспех*;
- несупадзення ў вымаўленні і напісанні беларускіх і рускіх слоў-адпаведнікаў: бел. *вясна* – рус. *весна*; бел. *патрыёт* – рус. *патриот*; бел. *дождж* – рус. *дождь*.

Антыінтэрферэнцыйныя супастаўленні мэтазгодны пры вывучэнні правіл, спецыфічных для беларускай арфаграфічнай сістэмы (перадача на пісьме акання, якання, правапіс літар у і ў, падоўжаных зычных, прыстаўных зычных і галосных і інш.), а таксама правіл, змест якіх часткова супадае ў беларускай і рускай мовах (напрыклад, у словах, корань якіх пачынаецца з літары *i*, пасля прыставак, што заканчваюцца на зычны, у беларускай і рускай мовах пішацца літара *ы*: бел. *падыграць*, *безыдэйны* – рус. *подыграть*, *безыдейный*; у рускай мове літара *и* захоўваецца пасля іншмамоўных прыставак *дез-*, *суб-* і інш. (*дезінфармацыя*, *субінспектор*), у той час як у беларускай мове згодна з новай рэдакцыяй «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» правапіс слоў з прыстаўкамі *дэз-*, *суб-* падпарадкоўваецца вымаўленню: *дэзынфармацыя*, *субынспектар*).

Такім чынам, выпрацоўка ў вучняў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі адноснай арфаграфічнай пісьменнасці немагчыма без асэнсаванага стаўлення да гукавога складу слова, авалодання нормаў літаратурнага вымаўлення. Разам з тым рэалізацыя фанетыка-арфаэпічнага напрамку ў навучанні арфаграфіі забяспечвае фарміраванне ў школьнікаў сістэмы ведаў пра мову, у прыватнасці пра ўзаемасувязь яе фанетычнага, арфаэпічнага і арфаграфічнага ўзроўняў.

Спіс цытаваных крыніц

1. Сямешка, Л.І. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік / Л.І. Сямешка. – Мінск : Сучаснае слова, 1999. – 224 с.
2. Богоявленский, Д.Н. Психология усвоения орфографии / Д.Н. Богоявленский. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1966. – 307 с.
3. Разумовская, М.М. Методика обучения орфографии в школе / М.М. Разумовская. – М. : Просвещение, 1992. – 192 с.
4. Куліковіч, У.І. Правілы сучаснай беларускай арфаграфіі : вучэб. дапаможнік / У.І. Куліковіч. – Мінск : Новое знание, 2011. – 222 с.
5. Сучасная беларуская літаратурная мова. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка і арфаграфія / Э.Д. Блінава [і інш.] ; пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск : Вышэйшая школа, 1976. – 192 с.
6. Друговейко-Должанская, С. Принципы русской орфографии. Фонетический принцип / С. Друговейко-Должанская // Культура письменной речи [Электронный ресурс]. – 2014. – Режим доступа : <http://www.gramma.ru/RUS/?id=3.5>. – Дата доступа : 16.05.2014.
7. Выгонная, Л.Ц. Арфаэпія і правапіс / Л.Ц. Выгонная // Беларуская мова : цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / А.І. Падлужны [і інш.] ; пад рэд. А.І. Падлужнага. – Мінск, 1987. – С. 23–40.

8. Кривицкий, А.А. Белорусский язык для говорящих по-русски / А.А. Кривицкий, А.Е. Михневич, А.И. Подлужный. – 3-е изд. – Минск : Вышэйшая школа, 1990. – 368 с.

9. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Ч. 1 : Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. – 351 с.

10. Іўчанкаў, В.І. Беларускі правапіс: традыцыі, пераемнасць і перспектывы. Закон Рэспублікі Беларусь «Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» / В.І. Іўчанкаў // Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю БДУ, Мінск, 20–21 кастр. 2011 г. / Беларус. дзярж. ун-т; рэдкал.: М.І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 5–17.

11. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.

12. Куліковіч, У.І. Тэарэтычныя праблемы сучаснай беларускай арфаграфіі / У.І. Куліковіч // Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю БДУ, Мінск, 20–21 кастр. 2011 г. / Беларус. дзярж. ун-т; рэдкал.: М.І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 28–37.

13. Федоренко, Л.П. Принципы обучения русскому языку : пособие для учителей / Л.П. Федоренко. – М. : Просвещение, 1973. – 160 с.

14. Яленскі, М.Г. Заканамернасці засваення малодшымі школьнікамі беларускай мовы як другой / М.Г. Яленскі // Пачатковая школа. – 2014. – № 1. – С. 38–43.

15. Приступа, Г.Н. Основы методики орфографии в средней школе / Г.Н. Приступа. – Рязань : Рязанский гос. пед. ин-т, 1973. – 319 с.

16. Методика преподавания русского языка в школе: учебник для студентов высших пед. учеб. заведений / М.Т. Баранов [и др.] ; под ред. М.Т. Баранова. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 368 с.

17. Антонова, Е.С. Методика преподавания русского языка: коммуникативно-деятельностный подход : учеб. пособие / Е.С. Антонова. – М. : КНОРУС, 2007. – 464 с.

18. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 5 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання : у 2 ч. / В.П. Красней [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2014. – Ч. 2. – 160 с.

19. Литневская, Е.И. Методика преподавания русского языка в средней школе : учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений / Е.И. Литневская, В.А. Багрянцева ; под ред. Е.И. Литневской. – М. : Академический проект, 2006. – 590 с.

20. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 5 класа устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання : у 2 ч. / В.П. Красней [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2014. – Ч. 1. – 160 с.

21. Ляшчынская, В.А. Методыка выкладання беларускай мовы : вучэб. дапаможнік / В.А. Ляшчынская, З.У. Шведава. – Мінск : РІВШ, 2007. – 252 с.

22. Вучэбная праграма для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання. Беларуская мова. V–XI класы / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2012. – 56 с.

23. Бесолов, Л.М. Роль фонетики в формировании навыков орфографии / Л.М. Бесолов // Обучение орфографии в восьмилетней школе : пособие для учителя / ред.-сост. М.М. Разумовская. – М., 1974. – С. 44–54.

24. Щукин, А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь : более 2000 единиц / А.Н. Щукин. – М. : Астрель : АСТ : Хранитель, 2008. – 746 с.